

De dødes landskap

Måtte man begravnes ved sognekirken i middelalderen?

Av A. Jan Brendalsmo

1. Innledning

I historieforskningen ser vi sjelden eller aldri at begrepet "sognekirkegård" blir problematisert når det er på tale om hvor menneskene ble gravlagt i middelalderen. Det forutsettes at de gravlagte på en kirkegård også i levende live holdt til i sognet, og at vi som forskere ved å studere sognets døde har et godt utgangspunkt for å studere sognets levende. Men er en slik forutsetning rimelig? Gir den ikke et for statisk bilde av middelaldermenneskene – og bør den ikke derfor nyanseres? Formålet med artikkelen er å undersøke i hvilken grad vi kan gå ut fra at det skjelettmaterialet vi dokumenterer på en middelaldersk kirkegård er representativt for den stedegne befolkningen i kirkegårdens nærområde. At de døde med andre ord er de fysiske rester av en lokalt geografisk avgrenset menighet. Med andre ord: Hva vet vi om *de dødes landskap*? Selv om undersøkelsen er begrenset til en region i Norge bør konklusjonene i stor grad ha generell gyldighet.

2. Teologisk hovedregel for gravlegging

Undersøkellesområdet er Frosta lagtingsområde i Midt-Norge. I utstrekning svarte dette i middelalderen i det store og hele til Nidaros bispedømme, det nordligste av de norske bispedømmer på fastlandet i middelalderen (fig. 1). Kildematerialet består i all hovedsak av landsdelsloven for dette området, Frosta-

tingsloven (F), og da særlig de to kristenrettsbolkene. Loven er overlevert i en redaksjon fra ca. 1260, deler av den går tilbake til slutten av 1000-tallet, og kristenretten var i bruk ut gjennom hele middelalderen.¹

*Kvar kristen mann skal gravleggjast ved kyrkja, og liket skal vera ført til kyrkjes innan fem netter om ikkje lovleg forfall hindrar det, om han ikkje har vore seg sjølv til bane med eigen vilje eller har vore skild frå kristendomen medan han var i live. ... Om ei kvinne døyr med barn, skal ho gravleggjast på kyrkjegarden som anna folk, og barnet skal ikkje skjerast eller takast bort.*²

Dette er hovedregelen med hensyn til gravlegging i Frosta lagtingsområde i middelalderen, at alle kristne, fullverdige medlemmer av samfunnet har rett til gravplass på en kristen kirkegård, også kvinner som dør i barselseng og det ufødte og udøpte barnet med henne. Dette uttrykker den hovedholdningen som Kirken hadde i middelalderen, fra Augustin via pave Gregor I og til erkebiskop Øystein i Nidaros i andre halvdel av 1100-tallet.³ Gravlegging på kirkegård var også en *plikt*, hvilket fremgår av Gulatingsloven (G), en annen norsk landsdelslov, i en redaksjon fra andre halvdel av 1100-tallet. Det skal bøtes til biskopen "um nokon grev lik ned i haugar eller røysar" og liket skal deretter føres til kirkegården.⁴ Vi skal likevel se at Frostatingslovens kristenrett inne-

Fig. 1. Bispedømmegrensene i Norge ca. 1100-1300. Tegning: Elin Jensen, 1998.

holder flere unntak fra hovedregelen, og at disse unntakene er særs viktige å merke seg fordi de kan gjøre det vanskelig for kulturhistorikere å operere med et begrep som "sognekirkegård" i middelalderen, i betydningen en kirkegård der de døde representerer et demografisk speilbilde av den stedfaste

befolkningen innenfor et geografisk avgrenset område kalt sogn.

3. Hovedregel og avvik

Den grunnleggende idé i Frostatingsloven er at alle mennesker i lovområdet er kristne og at de følger de lover som konge og biskop i samråd med tinglyden er blitt enige om.⁵ Følger de denne hovedregelen har de automatisk rett og plikt til å gravlegges på kirkegården. Samtidig finnes det alltid mennesker som begår handlinger i strid med lovene. Dette erkjennes av lovmakerne og derfor er lovverket fylt opp av detaljerte beskrivelser av de vanligste former for overtredelser og konsekvensene av overtredelsene.

I den siterte paragraf (F II:15) er to viktige unntak listet opp. Det gjelder de mennesker som har begått selvmord (*vore seg sjølv til bane med eigen vilje*) og de som er blitt ekskommunisert. Det å ta liv var ulovlig og tok man bevisst sitt eget liv var det en handling som det ikke fantes formildende omstendigheter for – noe som derimot kunne være tilfellet om man tok andres liv.⁶ Uttrykket "skild frå kristendomen medan han var i live" betyr å være ekskommunisert. Dette kunne skje enten ved å begå en handling man visste hadde ekskommunikasjon til følge, eller ved at biskopen idømte en slik straff. Kirken mente å ha både rett og plikt til å slå ned på all adferd som avvek fra de ortodokse normer for å beskytte både individ og samfunn og den rådet over et stort arsenal av virkemidler. Ekskommunikasjon var en måte å legge press på vedkommende for å få ham/henne til å komme i forståelse med loven og bli gjenforenet med Kirken.⁷

Men unntakene fra hovedregelen om gravlegging er flere. Allerede i kong Håkon Håkonssons innledning til Frostatingsloven,⁸ skrevet ca. 1260, heter det at *samvitslause menn (som) har laupt bort med andre*

menns ektekoner... skal vera ubotemenn både for konge og bonde og kunna drepast og døydast kvar dei så held seg utan rett til kyrkjeleg grav.

Ubotemenn er menn som har begått en straffbar handling det ikke er mulig å bøte og som følge av det ble dømt til fredløshet, tap av alt gods og eventuelt landsforvisning. I Gulatingsloven er slike handlinger nærmere presisert til å gjelde kongssvikere, fredløse mordere, de som var bannlyst av Kirken og de som hadde brutt inngått ed i visse typer saker (*trygdbrytere*).⁹

En beslektet type uboteverk er spesielt omtalt i Frostatingslovens kristenrett. Det angår de som er gridbrytere. I lovområdet gjaldt et ubegrenset personlig rettsvern, eller grid, på visse steder og/eller til visse tider. Det er den grid som ble satt alle steder menn imellom, den grid som hvert år ble satt for kaupstaden Nidaros under den religiøse høytiden fra 29 juli til 10 august. Slik grid gjaldt videre hele året for Kristkirken og Mariakirken i Nidaros og for fylkes- og høgendeskirkene i lovområdet og for disses kirkegårder.¹⁰ I praksis var dette alle landsbygdskirkene og to av de mer enn 15 kirkene i Nidaros (se for øvrig Jensenius' artikkel om kirkegårdsfred i denne publikasjonen). For menn som brøt slik grid, det vil si drepte andre menn og selv døde i slosskampen, gjaldt at de mistet retten til kristen gravplass fordi de ved en slik handling ble ubotemenn.

Et fjerde og siste unntak fra hovedregelen om at alle kristne skulle jordes på en kirkegård er en presisering i Frostatingsloven med hensyn til nok en spesiell kategori mennesker:

Eit funne lik og lik av husgangsmenn skal førast til den næraste kyrkja som har gravplass. Men om presten eller tilsynsmannen for kyrkja nektar kyrkjegardsplass, skal han

*som kjem med liket, skyta saka til ordscurd med to vitne og overgjeva ansvaret til den som nektar kyrkjegardsplass, og han er sidan ikkje skuldig til å svara for den saka om vitna duger. Men den som nektar, skal flytta liket til fylkeskyrkja dersom dei ikkje vil ha det der dei var, elles har han slikt ansvar som den som fyrst fór med det.*¹¹

”Eit funne lik” må oppfattes som ensbetydende med liket av en uidentifisert person. Husgangsmann eller legdekall er andre ord for en som går fra hus til hus og tigger, altså en person uten fast bopel og i mange tilfeller trolig også en ukjent eller uidentifisert person. Én forklaring på at liket kunne avvises er trolig at dersom ingen visste hvem avdøde var, så kunne man heller ikke vite om vedkommende var kristen eller ikke, eller om vedkommende var selvmorder eller ubotemann. Således var det usikkert om avdøde hadde rett til å komme på en kristen gravplass eller ikke, og tvilen kom den til gode som rådet for den gravplassen som liket ble bragt til.¹² Det finnes også en annen forklaring, som vi skal komme tilbake til.

Når det gjelder samtlige av de som ikke hadde rett til kristen gravplass har vi få opplysninger om hvor de skulle jordes, Frostatingsloven er taus på dette punktet. Ifølge én kilde, Gulatingsloven, skulle de graves ned i flomålet – ”der som sjøen og grøntorva møtest”.¹³ Flomålet og kirkegården var dermed ifølge denne kilden de to offisielt sett godkjente eller påbudte gravplasser i kristen middelalder.¹⁴ En gruppe mennesker som ikke ble gravlagt verken på kirkegården eller i flomålet, men som kunne bli gravd ned hvor som helst eller fjernet på annet vis er de som ble tatt av dage i dølgsmål.¹⁵ Det er uvisst hvorvidt massegraver fra militære trefninger ble vigslet eller ikke, men ble de det må de regnes som en type spesialgravplass på linje med nyere tids pestkirkegårder.

For øvrig gis det to interessante opplysninger i den siterte Frostatinglovens paragraf II:16. For det første at man i middelalderen hadde en kategori kirker uten gravplass (*næraste kyrkja som har gravplass*). For det andre at dersom liket ble nektet gravlagt på nærmeste kirkegård, så skulle det bringes til fylkeskirken og jordes på kirkegården der. Disse opplysningene medfører at det er nødvendig å se nærmere på hvilke typer kirker og gravplasser som fantes i Nidaros bispedømme i middelalderen.

4. Kirketyper i Nidaros bispedømme

Etter katolsk kirkerett finnes det i prinsippet to hovedtyper bygninger for religiøse handlinger, kirker og kapeller. En kirke er en bygning vigslet av biskopen, hvor det finnes et alter med relikvier og utstyr for messe og utdeling av sakramentene og hvor alle troende har fri adgang. Et kapell er en bygning, eller et tilbygg til en bygning, benyttet til bønn for den eller de som bygde det. Kapellet er ikke vigslet, kun velsignet av en prest og det har heller ingen gravplass tilknyttet. Unntaket er selvsagt kapeller opprettet for en død person, og i slike tilfeller er det ønskelig å få kapellet så nær den dødes grav som mulig. Dersom kapellet skal benyttes til kirkelige handlinger må det gis dispensasjon fra biskopen i hvert enkelt tilfelle.¹⁶ Tiende er knyttet til bygninger som har en residerende prest og der presten betjener en større forsamling, altså en menighet.¹⁷ En menighet er gjerne det som vi i dag oppfatter som innbyggerne i et geografisk fast avgrenset område, et sogn. Et kapell kunne også ha egen prest, men dennes oppgaver var ikke av en slik art at de medførte tiendeinntekter.

Vi har to separate kilder med hensyn til kirketyper i Trøndelag i middelalderen. Den første er erkebiskop Aslak Bolts jordebok fra 1432-36 hvor det gis

bestemmelser for hvordan den årlige avgiften *katedratikum* skal svares.¹⁸ Dette var bestemmelser som erkebiskopen hadde funnet ”*j eine gamblæ bok*” og som han tok opp igjen, så vi kan regne med at de har tradisjon tilbake til tidspunktet for de eldste opplysninger om katedratikum i Norge, tidlig 1300-tallet.

For det første skal hver fylkeskirke som tar tiende i fylket, gi 2 spann i katedratikum årlig, og alle andre kirker som tar tiende, 1 spann hver. Alle kapeller som ikke oppbeærer noen tiende, skal gi 1/2 spann.

Det framgår av denne teksten at det er to typer kirker som tar tiende, fylkeskirker og ”*andre kirker*”. Kapellene som gruppe må vi i utgangspunktet tro ikke tok tiende. Videre nevner Frostatingsloven to typer kirker, fylkeskirker og høgendeskirker. Bygging av fylkeskirker blir eksplisitt omtalt i denne lovens kristenrett.¹⁹

Bøndene skal lata alle menn i fylket byggja fylkeskyrkje og ha det gjort på tolv månader... Men alle menn i fylket skal halda garden kring kyrkja ved lag... Og sidan skal bøndene bre [tjære] kyrkja si vél tredje kvar vinter.

Bøtene for ikke å bygge eller vedlikeholde fylkeskirkene er høye og dessuten skal arbeidet utføres uansett. Bygging av høgendeskirke er ikke omtalt, men om en slik forfaller og eieren ikke vil bygge den opp igjen, så er bøtene betraktelig lavere og det eneste pålegget er å sette opp et gjerde rundt tufta.²⁰ I tillegg benyttes i Frostatingsloven uttrykk som ”*kvar prest som held ei kyrkjesogn*”, ”*den som stend for kyrkjesokna*”, ”*kyrkja i kyrkjesokna*” og ”*ombodsmann for kyrkjejordene innanfor heradet og sokna*”.²¹ Begrepe- ne fylkesprest og høgendesprest finnes flere steder i

Fig. 2. Sakshaug kirke i Nord-Trøndelag regnes å ha vært fylkeskirke i middelalderen. Kirken ble reist i første halvdel av 1100-tallet, med et vesttårn som senere ble revet. Støttepillarene på skipets sørside ble bygd før ca. 1400 av stein fra det revne tårnet. Rundt 1450 ble det bygd til et sakristi på sørsiden av koret. Foto: A. Jan Brendalsmo.

Frostatingsloven, sognekirke eller sogneprest finner vi derimot ikke. Diplomatariet og de sentralkirkelige jordebøkene har ved noen få anledninger fra 1350 og utover omtale av kirkesogn, mens uttrykk som sognekirke eller sogneprest knapt benyttes før utpå 1500-tallet. Dette viser trolig at et dekkende system med sognekirker ble seint utviklet i Nidaros bispedømme.

Det trønderske systemet med fylkes- og høgendeskirker er trolig en gjenspeiling av forholdene i det kristne Vest-Europa før den gregorianske kirkereformen på 1140-tallet. De aller fleste kirker og klostre var da i privat eie og kirkeeieren tilsatte prest og håndterte inntektene. Kun ved et fåtall kirker, der hvor biskopene residerte, rådet Kirken fullt ut.²² I Norge slo den gregorianske reformen gjennom med

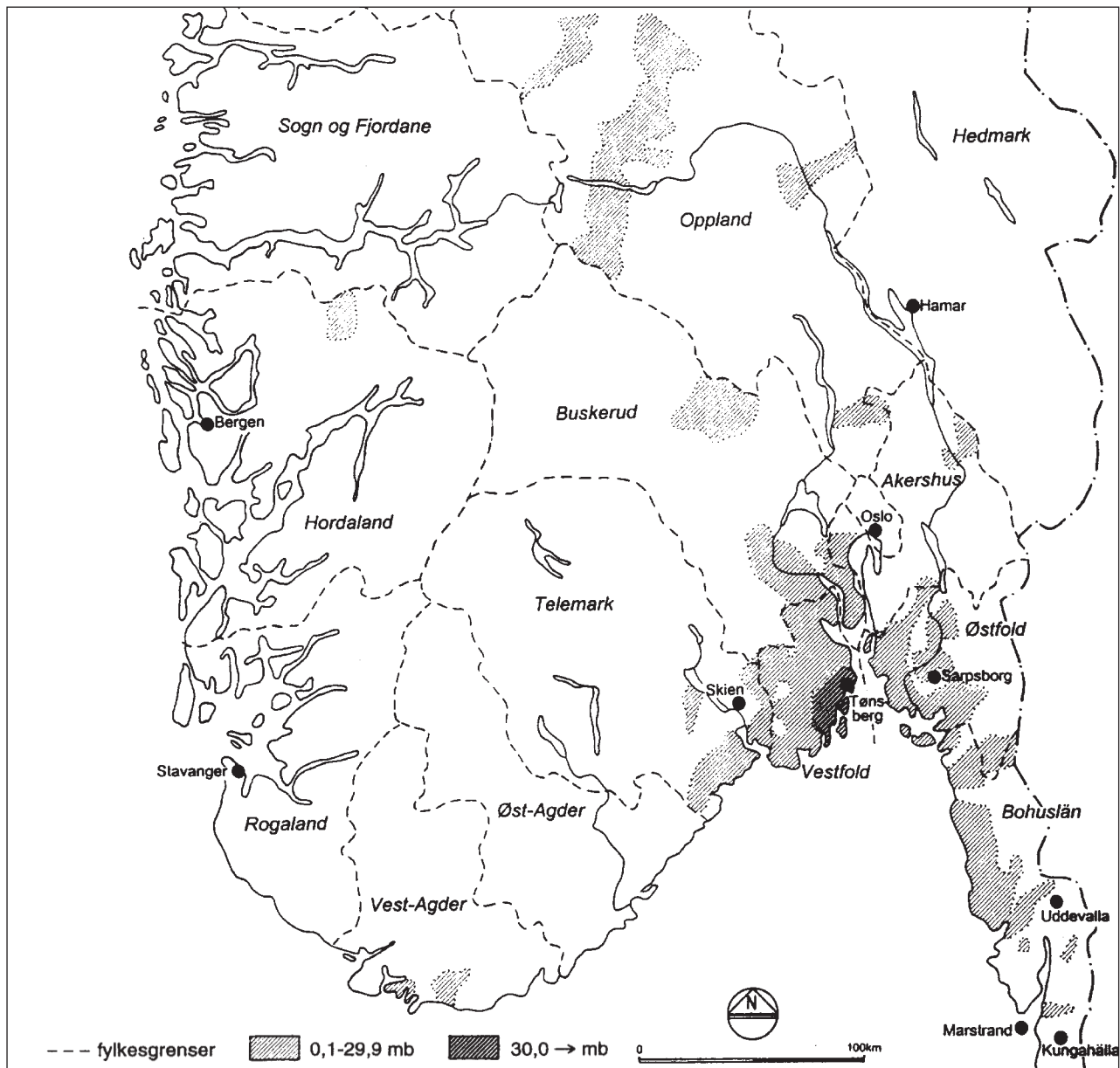
Fig. 3. Gløshaugen kirke i Grong i Nord-Trøndelag ble tømret opp i løpet av 9 uker i årene 1691-92, på tuftene av en stavkirke som var blitt revet kort tid i forveien. Her hadde samene etter tradisjonen "til alle tider" utrettet sine kirkelige forretninger, så da samemisjonen startet tidlig på 1700-tallet var det naturlig å knytte en kapellan til sogneprestembedet i Snåsa kort vei sør for Grong. Foto: A. Jan Brendalsmo.

Fig. 4. Kvenvær kirkested på Hakbuøya i fiskeværerne utenfor Hitra i Sør-Trøndelag. På odden midt på bildet stod det i middelalderen et kapell. I sesongen ble det holdt messe her for fiskerne. Først i 1732 ble det anlagt gravplass ved kirken og i 1909 ble kirkestedet nedlagt. Den stående kirkebygningen, reist i 1763, ble på 1930-tallet flyttet inn til Forsnes på Hitra og gjenoppsført her. Foto: A. Jan Brendalsmo.

erkebiskop Øystein (1161-88), men kampen om å råde for kirkene fortsatte gjennom hele middelalderen. Vi bør således kunne oppfatte de trønderske fylkeskirkene som en parallell til de kontinentale *baptismal churches* eller *minsters*,²³ som et tiltak for å sikre de kristne tilgang til de kirkelige handlinger og for Norges del trolig med erkebiskopen i Nidaros som viktigste pådriver.²⁴

Dersom de kirkerettslige bestemmelser var blitt fulgt kunne vi trolig ha oppfattet de trønderske fylkeskirkene som kirker og høgendeskirkene som kapeller. Førstnevnte med kirkegård og sistnevnte uten, og i så fall ville sognet vært identisk med fylket. Og trolig var det også slik for det store flertall av befolkningen i den tidlige kristne tiden, særlig med tanke på at samtlige mennesker i et fylke hadde rett

til gravlegging ved fylkeskirken dersom de da ikke var bannlyst.²⁵ De refererte bestemmelser fra Aslak Bolt og Frostatingsloven viser likevel at så enkelt var det ikke, hvilket må sies å være i overensstemmelse med en virkelighet som gjerne er pragmatisk. En av de siterte paragrafene i Frostatingsloven omtaler kirker med og uten gravplass og et annet sted nevnes kirker med og uten prest.²⁶ Fylkeskirkene hadde residerende prest og i perioder nok også de fleste, om ikke alle, høgendeskirkene. Muligens er det et visst sammenfall mellom kirker med prest og kirker med gravplass, muligens ikke. Trolig ble flere av høgendeskirkene over tid gjort om til sognekirker, etter hvert som Kirken fikk bedre grep om kristenlivet utover i middelalderen. Når det gjelder kapellene framgår det ikke av de skriftlige kilder hvorvidt det fantes gravplass eller residerende prest ved disse. På den annen side er det i Trøndelag dokumentert kristne gravplasser på steder som tidlig på 1500-tallet er kjent som lokaliteter for kapell.²⁷

Med hensyn til hvilke typer religiøse bygninger som fantes i Nidaros bispedømme i middelalderen kan vi konkludere med at det i utgangspunktet fantes to – fylkeskirker og høgendeskirker på den ene siden og på den andre kapeller (fig. 2-4). Alle fylkeskirkene hadde gravplass, trolig også et flertall av høgendeskirkene i og med at flere av dem mottok tiende, mens et flertall av kapellene trolig ikke hadde gravplass. Høgendeskirkene fikk dessuten et annet, eller i alle fall større befolkningsgrunnlag for sine gravplasser i de tilfeller hvor de gikk over til å bli

sognekirker. Dette medfører at vi må se nærmere på sognebegrepet.

5. *Forskjellige typer sogn*

Ordet sogn kommer av oldnordisk *sôkn*, det vil si ”*menighet som søger til en vis kirke*” hvilket igjen stammer fra germansk **sôkni* som betyr å søke.²⁸ Fra dette er begrepet *sosialt sogn* utviklet som et teoretisk redskap. Det betyr at kirkesøkningen ses som basert på sosiale relasjoner til kirkeeieren og ikke på geografisk nærhet til kirkebygningen. En slik måte å organisere de kristnes tilgang til kirkelige tjenester på er kjent fra det meste av Nord-Europa, og på Island fikk aldri sognet i middelalderen en geografisk avgrensing.²⁹ Dette sosiale aspektet ved kirkesøkningen kan overføres på bestemmelse av gravsted. Det kan dermed gi en alternativ forklaring på den tidligere siterte passasjen i F II:16 om at lik av husgangsmenn og andre ukjente personer skulle føres til fylkeskirkegården, dersom prest eller kirkeeier³⁰ ved den kirken med gravplass som lå nærmest der liket ble funnet nektet gravlegging der. Altså at denne framgangsmåten kan skyldes sosiale grunner for å avvise liket. Ved fylkeskirkene var de sosiale skiller opphevet, mens kirkeeieren(-e) ved høgendeskirkene hadde en utstrakt selvråderett.

Tilsvarende uttrykket sosialt sogn bør vi kunne benytte *religiøst sogn* i den betydning at mennesker søkte spesielle kirker ved spesielle anledninger og der valget av kirke var betinget av personens forhold til kirkens helgener eller relikvier.³¹ En analyse av det jordegods som lå til kirkene i Tønsberg i seinmiddelalderen viser at disse kirkene hadde sitt omland over hele Sør-Norge (fig. 5).³² Delvis var jordegodset stiftelsesdonasjoner fra en konge, en biskop eller en høyadelsmann, men flertallet av gårdene eller gård-

Fig. 5. Tønsbergkirkenes omland i middelalderen. Etter Wienberg 1991. De forskjellige grader av skravering angir hvilken mengde landskyld som lå til kirkene. Landskylden er registrert per sogn. Tegning: Elin Jensen, 1998.

partene ble gitt for sjelemesser for prosten, sogneprester, fehirden, lagmenn, borgermesteren, rådmenn, adel, byborgere og storbønder – både menn og kvinner. Vi kan derfor oppfatte kartet fig. 5 som det romslige uttrykket for disse kirkenes religiøse og til dels sosiale sogn, selv om ikke samtlige donatorer nødvendigvis ble gravlagt ved den kirken de hadde dotert.

Flere av kirkene i Trøndelag i middelalderen har jordegods med stor geografisk spredning, slik som det er vist for Tønsbergkirkene. Men mens tendensen for Tønsbergkirkene er at jo større kirkebygningen er, desto mer jordegods ligger det til bygningen eller presten og desto større er spredning av jordegodset, så er tendensen i Trøndelag at det er til de seinmiddelalderske hovedkirkene og kirker regnet som fylkeskirker at det ligger mest jordegods med størst spredning.³³ Om det er religiøse eller sosiale motiver hos giverne som kan forklare et slikt spredningsmønster kan være vanskelig å avgjøre. Men uansett betyr det at gravene for en stor del av samfunnseliten trolig befinner seg ved de mest doterte kirkene og ikke ved den lokale kirke nær deres bosted.

Det *geografisk avgrensede sogn* er av yngre dato. Trolig er dette nærmere knyttet til tiendeinnkreving enn til gravlegging og kunne således karakteriseres som *det økonomiske sogn*. Stefan Brink konkluderer sin

Fig. 6. Rester av gravplaten for hertug Skule Bårdsson (1189-1240). Hertugens hovedgård var Rein i Rissa, på Fosen i munningen av Trondheimsfjorden. På Rein ble det reist en stavkirke nede ved gårdstunet i første halvdel av 1100-tallet og mot slutten av det samme århundre en korsformet steinkirke oppe på åsen rett opp for tunet. Begge hadde gravplass. Likevel valgte hertugen å la seg gravlegge i domkirken i Nidaros. Kirkemodellen i hans høyre hånd viser trolig til korskirken som han lot fullføre og som senere ble klosterkirke for et nonnekloster. Foto: K. P. Hauglid, Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.

Fig. 7. Plassen foran Nidaros domkirkes vestfront ble på slutten av 1500-tallet omgjort til kirkegård. Etter hvert ble dette området ømerket for soldater og for sognets fattige. Flere av de gravlagte hadde hjemstavn utenfor sognets grenser. Foto: Bruce Sampson, NIKU, 1995.

undersøkelse av sognedannelsen i Norden med at denne prosessen ble slutført i tiden 1100-1300 men at det var store regionale forskjeller.³⁴ I Danmark blir sogn som begrep vanlig først i løpet av 1200-tallet.³⁵ I Trøndelag blir begrepet sogn som nevnt benyttet på 1200-tallet i Frostatingsloven, men da ikke entydig i betydningen av et fast geografisk avgrenset område. Først fra andre halvdel av 1300-tallet og på 1400-tal-

let benyttes begrepet sogn ved noen få anledninger og da for å lokalisere gårder,³⁶ men det er først på 1500-tallet at begrepet i Trøndelag ser ut til å ha festet seg som områdebetegnelse – og da i like stor grad som begrepet *prestegjeld*.³⁷

Vi ser således at de tre forskjellige sognebegrepene kan være med å gi nyanser til begrepet sognekirke og sognekirkegård. I tillegg kan vi regne med at en del

strukturelle økonomiske trekk ved middelaldersamfunnet har virket inn på hvem som ble gravlagt hvor. Domkirken i Nidaros (Trondheim) var gravsted for konger og andre representanter for den øverste elite gjennom hele middelalderen (fig. 6). Etter 1559 ble domkirken sognekirke³⁸ og plassen foran kirkens vestfront ble etter hvert gravleggingssted for byens fattige og for soldater stasjonert ved kasernene i byen (fig. 7). På de fleste klosterkirkegårder både i byene og på landsbygda vil vi finne at andre enn kommuniteten ble gravlagt, enten det var samfunnets rikeste eller fattigste. I perioder kan mange mennesker uten arbeid eller bosted ha vandret rundt og tigget, og disse samlet seg rimeligvis i de områder hvor det fra før av bodde mange mennesker. På kirkegårder langs pilegrimsledene vil vi også finne innslag av mennesker utenbygds fra – det var ikke alle som nådde målet (se for øvrig Berit Sellevolds artikkel i denne publikasjonen).

6. Konklusjon

Vi benytter i dag gjerne et begrep som sognekirkegård om middelalderske kirkegårder på landsbygda, eller også i byene. Den bakenforliggende tanke er at ved innføringen av kristendommen og deretter en inndeling av landskapet i kirkesogn så ble også samtlige innbyggere i sognet gravlagt ved sognekirken. I denne artikkelen mener jeg å ha vist at en slik forutsetning ikke er fullstendig holdbar, i alle fall ikke for Nidaros bispedømme i middelalderen men trolig heller ikke for andre områder i Norden. Grunnlaget for en slik konklusjon er flersidig og argumentene er i stor grad almengyldige.

For det første påbød Frostatinglovens kristenrett i tråd med katolsk teologi to vidt forskjellige steder for gravlegging, et for samfunnets utstøtte og et annet

for de som holdt seg innenfor lovverkets grenser. En tredje gruppe mennesker, de som ble drept i dølgsmål, kunne bli deponert hvor som helst. Falne soldater kunne bli jordet på spesielle gravplasser.

For det andre observerer vi at det kunne være sosiale og religiøse forskjeller mellom kirkegårdene, med andre ord at enkeltindivider innenfor samfunnseliten gjennom hele middelalderen av forskjellige grunner lot seg gravlegge der hvor de fant det for godt, uavhengig av hvor de hadde sitt faste bosted. Når det gjelder kongene er det en kjent sak at valg av gravsted hang nært sammen med gravplassens symbolfunksjon i forhold til riksenheten.³⁹ I den andre enden av den sosiale skala finner vi de som vandret rundt og tigget eller jaktet på arbeid. Ifølge Frostatingloven var også deres gravsted i praksis sosialt betinget, men de var i alle fall sikret plass på vigslet kirkegård. Pilegrimer som døde underveis kunne være fra alle sosiale lag og gravstedet hang trolig til en viss grad sammen med den dødes sosiale status.

For det tredje er det geografisk avgrensede sogn et relativt seint fenomen i Norden. Således kunne en kirkegård ha vært i bruk i flere hundre år før den ble sognekirkegård. Før et mer eller mindre finmasket nett av sognekirker ble en realitet må det ha vært fylkeskirkene som var sognekirker. Dersom innbyggertallet i et sogn plutselig ble et annet som følge av at en kirke ble nedlagt eller et nytt sogn opprettet innenfor grensene av et eldre sogn, så kan en slik administrativ endring være vanskelig å forklare utfra gravmaterialet alene. Vi vet også at menneskene flyttet på seg, slik at både befolkningens mengde og -sammensetning kunne endres uten at sognegrensene ble endret.

Konklusjonen er at verken lovverk eller annet skriftlig kildemateriale gir påbud om at menneskene i

middelalderen hadde plikt til å la seg gravlegge på sin lokale kirkegård. Så sant de holdt seg til loven hadde de både rett og plikt til en plass i vigsløt jord, men nøyaktig hvilken kirkegård eller hvor på kirkegården kunne avhenge av sosiale og økonomiske forhold.

Det blir dermed heller ikke mulig – på forhånd – for arkeologer, osteologer eller historikere å ha en for klar formening om hvem som ligger gravlagt på de enkelte kirkegårder. Hvor en person ble gravlagt kunne variere i forhold til tid og sted, avhengig av sosiale, religiøse, økonomiske og juridiske forhold. Teorien om at skjelettet materialet fra en middelaldersk sognkirkegård skulle være en statistisk sett representativ speiling av den stedegne levende befolkningen i et gitt geografisk område på et gitt tidspunkt, må ses på som en myte. Vi kan derfor heller ikke benytte resultater fra et flertall slike undersøkelser som grunnlag for detaljerte slutninger om befolkningen som helhet. Dersom *de dødnes landskap* skulle være representativt for noe, så måtte det i første rekke være som en gjenspeiling av kompleksiteten i de levendes. Det er som alltid de levende som gravlegger sine døde.

Noter

1. Hagland & Sandnes 1994 s. IX-XLV, innledning til *Frostatingslova*.
2. F II:15.
3. Gunnes 1996 s. 162. Nilsson 1987 gir en god oversikt for Norden mht. gravlegging i middelalderen, mens hans avhandling (1989) er en grundig gjennomgang av de juridiske sider ved gravretten i både kanonisk lovgiving og i svenske, norske og islandske landskapslover fra perioden ca. 1140-1350.
4. G I:23. Gulatingsloven var landskapet videre sørøver langs vestkysten av Norge.

5. F Innleiing:1-24.
6. Denne harde holdningen hos Kirken til tross, så fantes det likevel formildende omstendigheter, som å erklære selvmorderen som utilregnelig eller overmannet av Djevelen. I prinsippet fantes det "no such thing as sane suicide" (Minois 1999 s. 41). I slike tilfeller ble gravsetning på kirkegård derfor likevel tillatt. Det bør også betenkes, rent generelt med hensyn til kristen gravlegging av de som etter loven ikke hadde slik rett, at de aller fleste ble gravlagt i lokalsamfunnet. Den teologiske spisskompetanse og de kirkelige domstoler befant seg ved bispesetene, og de lokale prester viste trolig stor overbærenhet med de stedlige villfarelser dersom de ikke var alt for grove.
7. Brundage 1995 s. 70f., 152f.
8. F Innleiing:10.
9. G I:23, med noter s. 333.
10. F II:10.
11. F II:16.
12. I sin diskusjon av denne paragrafen anfører Nilsson (1989 s. 51) at en årsak til at denne type lik kunne avvises kunne være det problematiske ved at de døde rimeligvis ikke var i stand til å svare avgift for gravplass. Slik avgift er kjent fra kristenrettene i de tre andre norske landskapslovene (Gulatingsloven, Borgartingsloven, Eidsivatingsloven), fra Island (Grágás) og i flere svenske landskapslover (se Nilsson 1989 s.187ff.). At slik avgift ikke berøres i Frostatingsloven betyr nødvendigvis ikke at den ikke fantes. Selv om man skal være ytterst varsom med å overføre forhold i et lovområde til et annet, så hevdet Adam av Bremen tidlig på 1000-tallet at avgifter for kirkelige handlinger på denne tiden var enerådende blant nordmenn og daner. Videre så definerte pavekirken gjennom hele middelalderen forskjellige typer frivillige gaver som nær obligatoriske, derunder gave i samband med gravlegging (se Nilsson 1989 s. 179ff. for en grundig gjennomgang av dette punktet). Det er derfor meget mulig at det også i Nidaros bispedømme ble svart avgift for gravlegging, til tross for at dette ikke ble nedfelt i Frostatingslovens kristenrett.
13. G I:23. Også Eidsivatingsloven og nyere Borgartingslov har tilsvarende formulering (Nilsson 1989 s. 276).
14. Etter islandsk lovgiving (Grágás, Arnis kristenrett) skulle de som ikke fikk kristen gravplass jordes på et pilskudds avstand fra grensen til bebygd område, der det verken var åker eller eng og der det ikke fantes rennende vann som ble benyttet av folk på gårdene. Videre så skulle døde barn, som kun var primsig-

- net og ikke døpt, jordes ute ved kirkegårdsgjerdet ”dår vigd och ovigd jord möttes” (Nilsson 1989 s. 279, 254). Nilsson (1989 s. 276) antyder en forklaring på den norske og islandske måten å bli av med disse døde på: ”Mot bakgrund av att de brottslingar som det är fråga om var uteslutna ur samhällets gemenskap, skulle man kunna tänka sig att detta förhållande, också när de var döda, markerades genom begravningssättet, på så vis att de varken hörde jorden till eller havet”.
15. Carelli 1995.
 16. Sheeny et al 1995 s. 683ff.; CE: Church, Chapel, Bishop, Priest.
 17. CE: Tithes.
 18. Aslak Bolts Jordebok s. 188A-B.
 19. F II:7.
 20. F II:13.
 21. F II:22, II:17, II:27, XIV:3.
 22. Lynch 1992 s. 38f., 127f.
 23. Jfr. Lynch 1992 s. 127; Morris 1989 s. 128ff.
 24. En indikasjon på at også kongen kan stå bak F II:7 er at de kirkene i Trøndelag som regnes for fylkeskirker (Sandnes 1969) alle står på gårder som var krongods. Frostatingslovens kristenrett i den form vi nå kjenner den ble etter all sannsynlighet skrevet av erkebiskop Øystein i andre halvdel av 1100-tallet i form av et eget lovhandskrift kalt Gullfjør og inkorporert i landsdelensloven i en noe bearbeidet form først ved kong Håkon Håkonssons redaksjon rundt 1260 (Hagland & Sandnes 1994 s. XXXI, Gunnes 1996 s. 130ff.). Men selv om denne paragrafen (F II:7) er temmelig ung i sin kjente form og kan ha funnets i en annen ordlyd i trøndernes gamle løvbok i andre halvdel av 1100-tallet, så er trolig fylkeskirkesystemet og bøndenes byggeplikt eldre enn også dette. Bygging av sentrale kirker og spredning av den kristne tro gjennom disse var et viktig redskap for rikssamlingskongene fra ca. 1000, så trolig har denne kirketypen sine røtter tilbake til denne tiden. Hvorvidt bøndenes byggeplikt er av tilsvarende alder kan derimot være mer usikkert.
 25. Fylkeskirker er kjent i Båhuslän og Oslofjordsområdet allerede på 1000-tallet mens systemet ser ut til å være vanlig i hele riket rundt 1100, gjerne under andre navn men som uansett beskrev en større geografisk enhet (Andersen 1995 s. 319ff.).
 26. F II:16, F II:4 (...*Ein heiden mann kan hysast over natta om han deretter fer til kyrkjes der det er prest.*).
 27. *Loes Capell* på gården Lo i Meldal, *Skerdingstad Capel* på gården Skerdingstad i Melhus (Olav Engelbrektssøns jordebok 1533 s. 26, 31). Dette er kapeller som trolig var nedlagt før 1589.
 28. Falk og Torp 1994 s. 791, Aakjær 1927.
 29. Jfr. André 1985 s. 40, André 1987.
 30. Den gammelnorske teksten for F II:16 har *upphaldz madr kirkiu*, hvilket hos Hagland & Sandnes (1994) er oversatt med *kirkens tilsynsmann*. I note 50 kommenterer de *upphaldsmadr/tilsynsmann* ved å henvise til Sandvik 1965 s. 31f. om framveksten av ombudsmannssystemet i Norge på 1200- og 1300-tallet. Og rett nok refererer note 50 til F XIV:3 hvor det presiseres alternativer med hensyn til ombudsmannsvervet, at der hvor det er en *upphaldsmadr* så skal denne foretrekkes som ombudsmann. F II:16 derimot omhandler gravplass på kirkegård (ved høgendeskirke), at *upphaldsmadr* skal avgjøre slik gravlegging, og det vil falle urimelig i denne kontekst å oversette med tilsynsmann i betydningen ombudsmann (kirkeverge), da dennes oppgave var å føre tilsyn med kirkens økonomi og vedlikehold. Ifølge glossariet til Norges Gamle Love (V s. 668) var *upphaldsmadr kirkiu* ”den kirkelige betegnelse for den private kirkeier, kirkepatronen, hvis myndighet fra geistlig side søgtes innskærket til en opsyns- og vedlikeholdspligt”, med referanse til nettopp F II:16. For F II:16 har således Frostatingslovens oversettere på en måte foregrepet begivenhetenes gang ved å redusere kirkeieren til tilsynsmann på et tidspunkt da Kirken fortsatt var nødt til å forholde seg til høgendeskirkenes eiere som nettopp kirkeiere. Kirkeiere må i dette tilfellet således være en mer korrekt oversettelse av *upphaldsmadr* enn tilsynsmann.
 31. Ved valg av gravplass var det viktig å bli jordet på et sted hvor det ofte ble lest forbønner og messer, og de mest attraktive gravplasser var av den grunn klostre og katedralkirker – så nær det stedet som mulig der hvor forbønner og messer ble lest, dvs alteret/alterene. Enkleste måte å få til dette på var ved å betale godt. Samtidig understreket Kirken at om en person valgte å la seg gravlegge på et annet sted enn ved sin sognekirke, så skulle vedkommende sørge for også å ha svart de rettmessige avgifter til sognepresten der. Dette fordi presten ved den lokale kirke helt ut var avhengig av slike tilleggsinntekter (Nilsson 1989 s. 198ff). Dette kommer også fram i Frostatingslovens kristenrett (F II:17).
 32. Wienberg 1991.
 33. Wienberg 1991 s. 19; Dybdahl 1989 s. 170f.; Brendalsmo in prep. For Trøndelag bygger dette på opplysninger kun om bygdekirkens *fabrica* i seinmiddelalder og tidlig nytid, men trolig kan disse være indikerende også for hva som lå til *mensa*. Et problem er det likevel at vi ikke har kjennskap til hvilke jordegods-

- inntekter prestene ved den enkelte bygdekirke kunne ha – om de hadde slike – for de eldste opplysninger om *mensa* (1558) gjelder kun de residerende prester, altså prestene ved hovedkirkene (Dybdahl 1989 s. 237f.).
34. Brink 1990 s. 120f.
 35. Wienberg 1993 s. 20.
 36. Av de sogn som nevnes i tiden 1326-1430 ligger de fleste til kirker regnet som fylkeskirker, resten til kirker seinere kjent som hovedkirker i prestegjeld (Brendalsmo in prep.).
 37. Likevel finner vi i en sentralkirkelig fortegnelse som erkebiskop Aslak Bolts jordebok (1432-36) at fylke og skipreide benyttes som områder for lokalisering av eiendom, ikke sogn. Også i erkebiskop Olav Engelbrektssøns jordebok (1533) veksler det mellom betegnelser som prestegjeld og sogn, og trolig bygdelag i flere tilfeller.
 38. Lysaker 1973 s. 54. Ved arkeologiske undersøkelser av plassen utenfor domkirkens vestfront kunne det ikke påvises graver fra middelalderen (Reed et al. 1998).
 39. Nicolaysen 1871; Müller-Wille 1983.

*Takk til Jørgen H. Jensenius, Jørn Sandnes og Jes Wienberg for kommentarer.

*Artikkelen er også publisert på engelsk, i Gundhus et al. (red.): *Kulturminneforskningens mangfold*. NIKU Temahefte 31. Oslo 1999, s. 53-60.

Litteratur

- Aakjær, Svend: Om det olddanske Herred og Sogn. *Festskrift til Kristian Erslev*. Red. Poul Nørlund. København 1927, s. 1-30.
- Andersen, Per Sveaas: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. 2. opplag. Oslo (1977) 1995.
- André, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 13. Bonn & Malmö 1985.
- : Avgränsning eller tillhörighet? – olika principer för social organisation. *Rapport fra den første nordiske TAG-konferens i Helsingör, 15-17 november 1985*. Red. Kristian Kristiansen. København 1987, s. 23-32.
- Aslak Bolts Jordebok*. Utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen. Oslo 1997.
- Brendalsmo, A. Jan: *Trøndelags middelalderske kirkesteder*. Dr.avhandling ved Universitetet i Oslo (in prep.).

- Brink, Stefan: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVII, 14. Uppsala 1990.
- Brundage, James A.: *Medieval Canon Law*. London & New York 1995.
- Carelli, Peter: We Are Not All Equal in the Face of Death. Profane Graves in Medieval Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. New Series Vol.10. 1995, s. 43-59.
- CE = *Catholic Encyclopedia*. Ed. Charles G. Herbermann. New York 1913-14.
- Dybdahl, Audun: *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag. Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. Steinkjer 1989.
- Falk, Hjalmar & Alf Torp: *Etymologisk Ordbog over det Norske og det Danske Sprog*. 3. opptrykk faksimile. Oslo/Gjøvik (1903-06) 1994.
- F = Frostatingslova. Omsett av Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Gjøvik 1994.
- G = Gulatingslova. Umsett av Knut Robberstad. Oslo 1981.
- Gunnes, Erik: *Erkebiskop Øystein. Statsmann og kirkebygger*. Oslo 1996. Hagland & Sandnes se under F = Frostatingslova.
- Lynch, Joseph H.: *The Medieval Church. A brief history*. London & New York 1992.
- Lysaker, Trygve: *Domkirken i Trondheim* Bind III. *Fra Katedral til sognekirke*, 1537-1869. Oslo 1973.
- Minois, Georges: *History of Suicide. Voluntary Death in Western Culture*. Baltimore & London 1999.
- Morris, Richard: *Churches in the landscape*. London 1989.
- Müller-Wille, Michael: Königgrab und Königgrabkirche. Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Band 63, 1982. Frankfurt am Main 1983, s. 349-412.
- Nicolaysen, Nicolay: Om de kongelige begravelser i Norge efter hendommen. (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1871, bind 1, s. 1-22.
- Nilsson, Bertil: Död och begravning. Begravningskicket i Norden. *Tanke och Tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. Red. Olle Ferm & Göran Tegnér. Studier till Det Medeltida Sverige 3. Stockholm 1987, s. 133-150.
- : *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Bibliotheca theologiae practicae. Kyrkovetenskapliga studier 44. Stockholm 1989.
- Norges Gamle Love* V. Udg. Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania 1895.
- Olav Engelbrektssøns Jordebok*. Udgivet ved Chr. Brinkmann og Johan Agerholt. Oslo 1926.
- Reed, Ian, Jan Kockum, Kate Hughes & Paula Utigard Sandvik: *Ex-*

- cavations outside the west front of Nidaros Cathedral in Trondheim.*
NIKU Oppdragsmelding 055. Trondheim 1998.
- Sandnes, Jørn: Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. En del notater og detaljmateriale. *Årbok for Trøndelag* Nr. 3, 1969, s. 116-136.
- Sandvik, Gudmund: *Prestegard og prestelønn*. Sarpsborg 1965.
- Sheeny, Gerard, Ralph Brown, Donal Kelly & Aidam McGrath (eds.): *The Canon Law. Letter and Spirit*. London 1995.
- Wienberg, Jes: Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet. *Vestfoldminne* 1991, s. 12-23.
- : *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm 1993.